

УДК 811.161.2'373.7

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ГРУПИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ З КОМПОНЕНТАМИ – НАЗВАМИ ТВАРИН (НА МАТЕРІАЛІ ГОВІРОК НИЖНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ)

Дмитрук М.В.

Актуальність. Нині у зв'язку з кардинальними змінами в соціально-політичному устрої нашої країни відбуваються значні зрушення національного характеру. Вони виявляються насамперед у переорієнтації на національні цінності, підвищенні самосвідомості, зверненні до кращих здобутків рідної культури, їх відродженні. Не обминають ці процеси і мову. Підвищується інтерес до неї як до комунікативного засобу і як до об'єкта досліджень. Разом з тим переосмислюється і співвідношення української літературної мови та її діалектів. Хоч українська літературна мова утворилася на основі середньонаддніпрянських говорів, але вона змогла стати загальнонародною тільки тому, що ввібрала в себе все те найкраще, що було вироблене українським народом, його мовною практикою протягом століть.

Так, у нижньонаддніпрянських говірках засвідчуються такі риси [7, с.112]:

- часте вживання носового *e*, наприклад, *колодїзь* (*колодязь*);
- вимова голосного *и* після губних приголосних на місці *і* в запозичених словах (*фамілія*);
- часті випадки відсутності чергування приголосних *г, к* із *з, ц* у відмінкових формах іменників (*на дорозі, ялинкі*);
- переважне вживання дієслівних форм типу *сидю, світю, носю*;
- часте вживання форм 3-ї особи множини теперішнього часу дієслів II дієвідміни на *-ють*, (*ходють, носють, ламлють*);
- вживання слів: *конюшня* (приміщення для всіх свійських тварин), *кося* (вигук, яким відганяють коней);
- дуже характерним для говірок Нижньої Наддніпрянщини є вживання інфінітиву дієслів з основою на голосний з кінцевим *-ть*: *прижать хвоста* [10, с.116] – втратити пику, самовпевненість; *знать своє корито* [10, с.51] – поводити себе відповідно до свого становища; *курячими ступнями поле мірять* [10, с.73] – дріботіти, йти малими кроками; *зшить губи* [10, с.54] – замовкнути; *чесать гриву* [10, с.152] – плести небиліці; *піднять хвоста* [10, с.105] – відчувши чиюсь підтримку, стати впевненішим, сміливішим; *в'їхать на котів* [10, с.22] – зайти в приміщення з якимось великим предметом в руках; *покарать ката мишами* [10, с.112] – тобто покарати лише про людське око, зробити винуватцю замість покари приємність, вигоду;
- наявність слів: *тиріш-тиріш* (вигук, яким відганяють овець), *гуль-гуль* (вигук, яким кличуть гусей та ін.)

Постановка проблеми. Як відомо, українська національна фразеологія історично формувалась під впливом фольклорної традиції, що відображає життя передусім сільського населення. Селянська тематика на якомусь етапі була домінуючою. Вона збереглася в українській мові пропорційно до того, який шлях розвитку пройшла українська культура, держава, український народ.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ГРУПИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ З КОМПОНЕНТАМИ – НАЗВАМИ ТВАРИН (НА МАТЕРІАЛІ ГОВІРОК НИЖНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ)

З давніх часів українські селяни утримували домашніх тварин. Вони особливу увагу приділяли тим тваринам, від яких залежало успішне ведення господарства (коні, велика рогата худоба, свині). Фразеологізми про свійських тварин висвітлюють ставлення людини до тварин взагалі. Саме це властиве пізнанню світу шляхом повсякденної практичної діяльності. Фразеологізми про свійських тварин дуже мало досліджені. У них закріплена здобута досвідом система знань народу про різноманітну діяльність людини на основі своєрідного національного світогляду з елементами міфологічного мислення, віри, табу (заборони) і передбачення.

Особливої уваги заслуговує процес переосмислення буквального змісту словосполучення в переносне, цілісне значення фразеологічної одиниці. Послідовність і перебіг мовно-мислительних процесів у творенні нової семантичної якості є характерною для фразеологізмів Нижньої Наддніпряниці. Народові здається смішним не бачити за відмінністю слів тотожності думки: *одна шкура та маслаки* [10, с.99], *одні ребра стирчать* [10, с.106], *одні кості* [10, с.99] – це вислови про дуже худу, виснажену людину, що вживаються в говірках Нижньої Наддніпряниці і зафіксовані в словнику В.А. Чабаненка. А чоловік, що був дурний, порівнювався так: *як вівця кручена* [10, с.157], або *баран з баранів* [10, с.11], чи *баран бараном* [10, с.11]. Якщо ж непомірно роздувають яку-небудь дрібну, незначну справу, то використовують такі фразеологізми: *робить з мухи бугая* [10, с.122], чи *робить із мухи вола* [10, с.122].

Фраземи говірок Нижньої Наддніпряниці з компонентами-назвами тварин мають і частиномовні особливості. Усі фраземи за характером їх значення й виконуваними синтаксичними функціями в реченні можна поділити на іменникові, займенникові, прикметникові, дієслівні, прислівникові й вигуківі.

Особливе місце серед перерахованих фразем займають вигуківі: вони не мають лексичного значення, не вступають у ніякі зв'язки з іншими словами в реченні. Ці фраземи, як і вигуки, виражають різні емоції мовця, такі як захоплення, обурення, схвалення, похвалу, здивування, осудження, докір. Вигуківі фраземи також можуть позначати різні волевиявлення мовця, його побажання, наприклад: *та про мене – хай хоч і всі собаки виздыхають* [10, с.169]. Вони також виражають психічний і фізичний стан людини, її емоційні реакції на різні факти й явища позамовної дійсності, наприклад: *аж гусяча шкура вилізла* – про відчуття сильного холоду [10, с.5]; а про мовчанку кажуть так: *ні „гав“, ні „няв“ або ні „гу-гу“, ні „му-му“* [10, с.93].

Зіставлення фразеологізмів, що функціонують у нижньонаддніпрянських говірках і в літературній мові, дозволяє виділити такі їх групи:

а) фразеологізми, що не мають фонетичних, граматичних, лексичних та семантичних відмінностей у порівнянні з літературною мовою: *за три дні конем не об'їдеш* [10, с.48]; *конем не доженеш, не об'їдеш* [9, с.388]; *випить на коня* [10, с.20]; *пити на коня* – за благополучну, щасливу дорогу [9, с.388]; *кури не клюють і свині не їдять* [10, с.72] – дуже багато чогось; *всі собаки знають* [10, с.26] – про людину, яку всі дуже добре знають;

б) фразеологізми, що мають відмінності фонетичного, граматичного та лексичного характеру при тотожному значенні: *курі вже давно на сідалі* [10, с.72]; *і собаку здів би* [10, с.63]; *легше kota здісти* [10, с.73]; *жизня собача* [10, с.42] – погане життя; *двом свиням їжу не розділе* [10, с.35] – так кажуть про недоумкувату людину; *й курям на свайбу треба* [10, с.59] – іронічне зауваження про тих, хто приречений на щось, а видає, що робить це із власної охоти. *Химині кури, Мархвині петухи* [10, с.146] – про якусь нісенітницю; *двинуть коні* [10, с.34] – в говірках означає померти; *пустить корову на роздой* [10, с.119] – говорять, коли треба йти до начальства що-небудь пояснювати, виправдовуватися; людина, що була значною персоною, порівнялась як *важна птиця* [10, с.15];

в) фразеологізми, що мають тільки семантичні відповідники в літературній мові (діал. *псів бити* – літ. *собак ганяти „ледарювати“*).

За нашими підрахунками, в говірках Нижньої Наддніпрянщини найчастіше трапляються такі назви тварин: *собака, домашня птиця, кішка, дрібна худоба; коні, корови, воли, свині* – в однаковій кількості.

Так, про некрасиву, потворну людину у говірках зазначено: *аж собаки гивкають (тікають)* [10, с.9], а про людину, яку всі дуже добре знають, в народі кажуть так: *всі собаки знають* [10, с.26]. Волощюгу в говірках називають *семихатній собака* [10, с. 127]. *Як на собаці бліх, як на собаці ковтунів, як на собаці реп'яхів, як на собаці липки* [10, с.162] – ці вислови вживають фамільярно про велику кількість чогось. *Була у собаки хата* [10, с.157] – кажуть хвастунів або іронічне зауваження з приводу хвастання тим, що в кого-небудь було колись.

Кози і вівці користувалися великою популярністю в українських господарствах. Тому і у фразеологізмах про них часто згадували. Так, говорили *налякають козла капустою* [10, с.82], тобто вжити таких заходів для остраху чи покарання кого-небудь, які зовсім не страшні злочинцеві, винному порушникові і йому на руку. Або говорили: *нема ні козла, ні посла* [10, с.90], *нема ні того, за ким посилали, ні того, кого посилали*. Якщо кому-небудь давали вільний доступ до чогось ласого, цінного, то вживати такий фразеологізм: *пустить цапа в капусту* [10, с.119]. А якщо чогось було дуже мало, то казали: *як у кози хвоста* [10, с.165]. Про стан холоду вживали такий вислів: *кози лижуть* [10, с.70].

Коли ж необхідно зігнати овець у коло перед бурею, щоб не розбіглися та не загубилися, то у мовленні чабанів треба було *закрутить отару* [10, с.46].

Не можна уявити господарство селянина без домашньої птиці. Так, про щось незугарне, неправно зроблене говорили: *зробить гусям ярмо* [10, с.53]. Якщо хтось удавав із себе дурника, то про нього говорили: *приставиться мерзлим індику* [10, с.117]. А коли було чогось дуже мало, то казали: *як індику коник* [10, с.160].

Кури також часто фігурують у фразеологізмах: *курі вже давно на сідалі* [10, с.72] – пізня година; *на курячих правах* [10, с.81] – не маючи ніяких прав; *курча курицю вчить* [10, с.72] – про ситуацію, коли хтось недосвідчений дає поради людині з великим життєвим досвідом; *ніде й куриці стать* [10, с.93] – дуже тісно, немає вільного місця.

За народними повір'ями, кішка створена Богом, вона визнається доброю істотою, другом людини. Їй приписують здатність охороняти людину від усього злого. Про гарне життя говорять: *то котові, то попові* [10, с.155]. Коли трапляється сміх без причини, то використовується такий фразеологізм: *смішки з дурної кішки* [10, с.136]. *Ще й кіт не качався* [10, с.153] – говорять у тому випадку, коли ще нічого не зроблено. А коли щось трапилось дивне, судне, то вживають фразеологізм: *чудо-юдо: кішка здохла* [10, с.155]. *Котове сало* [10, с.71] – існує така жартівлива назва невеличкого залишка чого-небудь їстівного (сало, ковбаса, м'ясо, хліб, риба і т.п.), що приховується від когось або до слушного часу.

Кінь завжди користувався великою повагою в українських селян, без цієї тварини неможливо було вести господарство. Так, якщо прудкий кінь, то казали: *кінь на двадцять підкрилків* [10, с.70]. Іронічно про худу, але дуже злу людину говорили: *те, що коней кусає* [10, с.136].

Шаную і лагідною турботою народ оточує корову-годувальницю. Про неї збереглася ціла низка заборон, спрямованих на збереження здоров'я худоби, забезпечення високого удою, доброго приплоду; селяни дуже дбали і про волів. Коли людина дуже бідна, коли немає на господарстві нічого, то вживають такий фразеологізм: *ні кола, ні двора, ні рогатого вола* [10, с.94]. Якщо ж людина простакувата, навіть дурень, то її порівнюють – як *теля на мотузку* [10, с.136].

У фразеологічних порівняннях говірок Нижньої Наддніпрянщини досить активно вживаються вислови, пов'язані з свинею: *у свинячий голос* [10, с.144] – коли щось зроблено з великим запізненням; якщо ж мати безтурботна, якій байдуже до долі своїх дітей, то про неї кажуть: *свині не до поросят* [10, с.126]. Отже, фразеологізми про свійських тварин висвітлюють ставлення до тварин взагалі.

З допомогою фразеологізмів дають образно-емоційні оцінки того, що називається, причому як позитивної, так і здебільшого негативної: *морда – хоч цуценят бий* [10, с.78] –

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ГРУПИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ З КОМПОНЕНТАМИ – НАЗВАМИ ТВАРИН (НА МАТЕРІАЛІ ГОВІРОК НИЖНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ)

зневажливо про широке, гладке обличчя; *собака і з маслом не з'їсть* [10, с.130] – про яку-небудь погану, несмачну їжу; *собача пара* [10, с.130] – лайлива назва лихої людини; *хоть одірви й собаці висинь* [10, с.147] – про що-небудь погане, неякісно зроблене; *хоть на собаку вилий* [10, с.148] – про дуже погану, несмачну страву; а коли відчувається неприємний запах, то вживається таке висловлювання: *вроді табун котів переночував* [10, с.25]; про людину бездарну, нікчемну говорять: *й хвоста котові не зав'яже* [10, с.64]; якщо ж людина гордовита, пихата, то про неї казали: *на рябій козі не під'їдеш* [10, с.61]; а про дуже несмачну, погану страву кажуть, *що й свині одвертаються* [10, с.62].

Фразеологізми також передають емоційно-позитивну оцінку. Так, про фізично дуже сильну людину у говірках існує таке висловлювання: *бугая піднімають* [10, с.15]; *і рівень несеться* [10, с.62] кажуть про чиї-небудь великі можливості; а про того, хто прийшов з гостинцями або взагалі щось приніс, жартівливо вживають вислів: *коза з оріхами* [10, с.70]; а про гарне життя говорять: *то котові, то попові* [10, с.155].

Висновки. Таким чином, фразеологізми, що функціонують в говірках Нижньої Наддніпряниці, в основній своїй масі збігаються з фразеологізмами літературної мови або відрізняються від останніх певними фонетичними, граматичними, словотвірними та лексичними особливостями. Наявність у говірках Нижньої Наддніпряниці діалектних фразеологізмів, властивих лише цій групі говірок, дозволяє припустити існування мовних контактів їх носіїв з іншими народами на різних етапах історичного розвитку.

Список літератури

1. Бевзенко С.П. Актуальність вивчення української діалектної фразеології // Мовознавство. – 1974. – №2. – С.15-19.
2. Демський М.Т. Українські фраземи й особливості їх творення. – Львів-Краків-Париж: Просвіта, 1994. – 62 с.
3. Дмитренко М.К. Народні повір'я – К.: Народознавство, 1994. – 65 с.
4. Івченко А.А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. – Харків: Основа, 1996. – 160 с.
5. Коваль А.П. Пригоди слова. – К.: Радянська школа, 1985. – 213 с.
6. Коломієць М.П. Фразеологічна синоніміка української мови. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1986. – 79 с.
7. Матвіяс І.Г. Українська мова і її говори. – К.: Наукова думка, 1990. – 168 с.
8. Прадід Ю.Ф. Із спостережень над української діалектикою фразеологією / На матеріалі бойківських говірок // Мовознавство. – 1992. – № 5. – С.44-47.
9. Фразеологічний словник української мови. – К.: Наукова думка, 1993.
10. Чабаненко В.А. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряниці. – Запоріжжя, 2001. – 200 с.

Поступила до редакції 02.02.2005 р.